

DOSSIER

REMEI, SÒNIA I PASQUALA: LES VEUS DE LA GUERRA, EL TREBALL I LA FESTA

Àngela Buj Alfara

Aquesta comunicació és un xicotet homenatge a totes aquelles persones que amb la seua veu ens han omplit de sentit el buit de l'existència. En especial, a ma iaia Remei, font inesgotable de paraules.

Introducció

La predilecció per aquests tres noms femenins respon a la nominació de les tres protagonistes reals, el testimoni de les quals guiarà els tres blocs temàtics en què dividixo el meu treball. Des d'ara, anuncio que les línies següents no tindran un caràcter teòric sinó que les protagonistes, aquestes i d'altres, prendran la seua veu per a mostrar-nos com es va viure la guerra de 1936-1939, com uns terrenys incultes i salabrosos esdevenien font de vida i com també, malgrat les adversitats, la paraula servia, en moments d'esbarjo, per a allunyar-se de la quotidianitat amb un món imaginat i recreat amb contes, anècdotes, facècies...

Els escenaris inicials arranquen a Alcanar, a Deltebre i a la Portellada; això és, el Montsià, el Baix Ebre i el Matarranya.

Les veus que protagonitzen i encapçalen el treball ens servixen per a introduir els tres temes que vertebren el nostre estudi. Hem escollit volgudament els dos primers —«La guerra» i «El treball»— com a reflex de la fortalesa per a afrontar la supervivència en situacions extremes, les quals fins fa quatre dies les teníem a les portes de casa, i per contra també hem anomenat l'aspecte més lúdic perquè malgrat tot també es vivien situacions més disteses. Aquest tercer tema, tot i que l'hem intitulat «La festa», l'hem acotat a la literatura oral i en donem una succinta mostra del repertori escollit.

Metodologia

A partir de les veus de Remei¹, Sònia² i Pasquala³ s'inicien els tres blocs temàtics i seguidament hi ha una *veu coral* que en complementa i n'aporta més detalls. El nostre objectiu s'allunya de la teorització i, per boca de les protagonistes, la quotidianitat ens alligona amb les experiències que ens descriuen les protagonistes; en una breu mostra d'etnotextos. Quant a les dades personals de les protagonistes, les hem reflectides en els casos que en teníem constància. En l'apartat primer, «La guerra», tots els testimonis són recollits a Alcanar i un a les Cases —Josefina Solà Aubalat. En els altres apartats n'indiquem, a continuació del nom de la informant, el lloc a on hem recollit la informació. Respecte a les edats són les que tenien les informants en el moment de l'entrevista, algunes d'elles, actualment, ja han mort. Per a concretar-ne més les dades, i les dels entrevistadors o de les entrevistadores, es pot consultar la bibliografia que apareix en les notes al peu de pàgina.

1 BUJ ALFARA (2005).

2 TOMÀS (2006).

3 BUJ ALFARA (2000).

E t n o t e x t o s

La guerra

Informant: **Remei Garriga Esteller**
(Alcanar)

Edat: 95 anys

Va vindre la Carme del Pintor que li havia escrit l'home que mô n'anéssem cab allà, que los d'allà venien cab aquí. Jo no hi volia anar-hi pero ella em va pregar tant. Ella em va dir:

- De la xiqueta ja me'n cuidaré jo i del xiquet ja te'n cuidaràs tu.

De ta mare i ton tio, ta mare tenia 5 anys i ton tio 3. I mô'n vam anar a agarrar un cotxe o una cosa gu atra pa anar-mô'n..., en la Carioca a la plaça. Portàvem una maleta en un pernil i dos trossos de cansalada. Vam dir que agarràriem això perquè no sabíem lo que passaria. Vam arribar a Vallecas. Ells estaven a Vallecas. Primer que tot vam arribar a on estaven ells, los hòmens. Primer la casa de Mílio; después a on estava ta güelo, a la sinyora Marta.

Vam arribar a n'un puesto que pa entrar a Madrid a vore'ls, vinga aigua de misericòrdia, vinga a ploure! I pa que mos dixelen passar los vam haver de donar el pernil i la cansalada, lo minjar fresc que portàvem del poble. En un camion de soldats, pa entrar a Madrid, la xiqueta baix dels soldats, que anaven en les cames així aixecades en unes banquetes, i baix de l'assiento del xòfer del camion en lo xiquet i cada vegada que dia 'vull pa' jo li posava pastes a la boca, que ja m'havia posat unes butxacades de pastes. Al poble ja em vaig preparar pa comprar-les i quan a penes grunyia, au, a la boca. I pa passar dins de Madrid vam passar baix de l'assiento del xòfer del camion.

A Vallecas vam estar com un any. Hi havien un munt de canareus: lo Collalbo, lo Pare Daniel va ser lo primer que es va agregar a natros, més carinyós, més voluntariós pa portar-mos coses..., después l'Esquilador, que vivia per allà fora i esquilava matxos.

Natros los rentàvem la roba a tots i els ho apanyàvem i els ho rentàvem. La roba? Manta pols, pero natros, no sé com mos ho vam apanyar, féem una olla d'aigua bullenta i els ho escaldàvem i ja se la podien tornar a posar. Les llémenes feen 'crec, crec, crec'.

Minjàvem sobretot pa. La ració de la gent d'allà mô la donaven tamé a natros. I devant hi havia un quartel i bastava que érem catalanes i posàvem los xiquets devant de natros en los catxarros i els ho omplien i mô'ls tornaven. I el Pare Daniel, de nit, mos portava una mica de llet, passava per baix de les alambrades.

Quan tiraven bombes anàvem al refugio, més d'una vegada i més de dos, no mos movíem d'allí. Vam estar més d'un dia, a vegades minjàvem tronxos de col i patagues crugues.

Mos dien que parléssem en castellà que si no mos tancarien a la presó. La Carme estava sorda i no ho entenien:

- Qué diuen?

- Que parlem en castellà que si no es pensaran que els farem una mala passada.

Allavons volien saber qué era una 'mala passada' i allavons me costava una mica de dir-los-ho en castellà. A escola no sé si hi havia anat mai, ai pos mos ensenyaven les Beceroles: m a...

Una vegada que plovia aigua a cànters, ta mare portava unes espardenyetes en les soles de goma, que les hi havia fet jo de roba

"Mos dien que parléssem en castellà que si no mos tancarien a la presó. La Carme estava sorda i no ho entenien: -Qué diuen?" Remei Garriga Esteller (Alcanar) Edat: 95 anys"

"La quotidianitat ens alligona amb les experiències que ens descriuen les protagonistes; en una breu mostra d'etnotextos."

rojia i vam arribar a n'este puesto que va ploure tant i se li van descolorir totes i tots los pevetes roigets.

Quan se va acabar la guerra estàvem allà. Vam arribar a l'estació del Canar i vam trobar un carro i mos van portar hasta dins del poble. Vam anar a casa i no vam trobar res, mos ho havien pres tot. Allavons vam anar al forn de ta tia Carme i vam trobar la vella, que ells no se n'havien anat del poble. Ella va dir:

- Jo encar que em maten no em moc d'aquí, en tant que mos ha costat este forn!

Ma cunyada, ta tia, mos va portar a n'una caseta del carrer del Roser, que ells, mons sogres, estaven d'ermitans al Remei.

Informant: **Maria**

Edat: 72 anys

Me'n recordo que allavons davia tindre uns vuit anys, jo era molt menuda, i me'n recordo que els soldats bons anaven pel carrer i mos donaven caramelos a mi i a mons germans. Pero també me'n recordo que vam passar un poc de gana i ho vam passar molt malament a causa dels bombardejios.

També me'n recordo que van bombardejar l'estació d'Alcanar. A Alcanar no hi havien refujios pero a les Cases, a la vora de la mar, sí que n'hi havien. Estaven baix del càmping 'Estanyet' i sempre estaven plens de soldats. També va caure un avió de soldats roïns al terme de Vinaròs, en dos pilots dins, pero no es van matar. Se van quedar penjats d'un abre i quan los van agafar los van penjar.

No hi havia llum i havíem d'encendre el carburo hasta que va arribar la electricitat i mos va costar 125 pessetes posar-mô-la.

Informant: **Carme Queralt Garriga**

Edat: 80 anys

A la guerra vam patir molta gana i molta temor. Vam patir gana perquè pa minjar domés teníem fesols i patates, que collíem al camp, i sémola en la que féem coques, en compte del pa, pero la majoria de la gent domés tenia sémola, perquè no tots teníem un hort.

Un dia mô n'anavem al camp quan al costat de la carretera vam trobar dos hòmens morts. Eren gendre i sogre i els havien agafat mentres treballaven al molí i después los van matar allí al mig. Un atre dia vam anar al prat⁴ i, quan estàvem allí, vam sentir un ruído, vam sortir i vam vore que, al cel, uns quants avions tiraven bombes i igual mô'n podia haver caigut una damunt i matar-mos. Per això sempre estaves en l'ai al cor, pensant si mos tocarà a natros.

Informant: **Maria Cinta Reverter Queralt**

Edat: 71 anys

Quan va esclatar la guerra, mon pare era concejal de l'ajuntament de la banda republicana. Allavons, hi havia una part comunista que van matar, van fer moltes barbaritats i, allavons, quan van entrar los franquistes, mon pare se'n va tindre d'anar.

Jo tenia nou anys i tenia un germà que tenia quatre anys, vam estar a Badalona un any o any i mig hasta que els fascistes van passar el riu i van arribar a Barcelona. Quan van arribar a Barcelona, mon pare i en atres companys se'n va anar a França i mon pare va estar nou anys a l'exili. Ma mare mon germà i jo vam tornar, mos ho havien pres tot: la casa, los mobles, la roba... tot. Vam tindre d'anar a viure en ma

⁴ A Alcanar, un *prat* és una finca de regadiu amb caseta de camp, en la qual hom s'hi queda a passar l'estiu.

ieia, jo domés tenia nou anys pero me ho vaig passar molt malament. Los Civils venien a buscar ma mare porque volien saber a on estava mon pare. Se l'enduïen a on solien pegar palisses, a n'ella no li van pegar mai.

"Los avions que bombardejaven lo poble sortien de la mar. Un d'estos sempre sortia a hora de dinar, quan mos minjàvem la sémola i per això li diem 'lo Semolero'. Josefina Solà Aubalat. Edat: 78 anys"

Informant: **Josefina Solà Aubalat** Edat: 78 anys

Los avions que bombardejaven lo poble sortien de la mar. Un d'estos sempre sortia a hora de dinar, quan mos minjàvem la sémola i per això li diem 'lo Semolero'.

Lo meu home, que en pau descansa, era dels roijos i va anar a Girona. Allí el van ferir a una cama i va ser ingressat a l'hospital de Ripoll. A n'aquell hospital lo volien bombardejar pero els van fallar els càlculs i les bombes van caure al costat. Sons pares se pensaven que s'havia mort hasta que un dia un home que va anar per allà dalt, al baixar, los va dir que Juanito estava bé. I van córrer a buscar-lo. A l'atre ieio teu, sempre li vaig sentir dir que havia anat a Flix, concretament a la Fatarella i a la serra de Cavalls. Quan venien bombardejors corriem a la caseta que teníem allà a la Calafa. La guerra separava famílies perquè venien les tropes dels roijos i dien: tu i tu, en natros. Después venien los nacionales i feen lo mateix. Jo una vegada vaig sentir dir que dos germans, un de cada bando, se van trobar en un pont i qué havien de fer? Pos, cansats i farts de la guerra, van abraçar-se. A la guerra, tant un bando com l'atre, van fer coses roïnes.

Informant: **Antonia Nolla** Edat: 74 anys

Vols que te cante dos cançons de la guerra?

«Són los fascistas los más covardes

Para valientes, los leales.

Los falangistas, por ser tiranos,

los matarán los melicianos.

Fascistas, más que fascistas,

los vamos a matar todos.

Por traer al mar de Italia

ser unos criminales que engañáis a los moros.»

Allavons l'atra és:

«Parque Samá, yo a ti no te olvidaré en un momento porque pasé mucha hambre en este campamento.

Parque Samá, yo a ti te diré unas palabras:

Antes sufrir, primero saltaremos la tapia.

Y si la tapia saltamos no es

porque nosotros seamos malos.

Que si hay muchos que cobran

también hay muchos que lo cobramos.

Pues somos antifascistas y

a nuestra España bien la queremos.

Nos marcharemos en filas

cuando nos llame nuestro gobierno.»

Pos resulta que la guerra se va declarar lo dèsset de joliol del 36. Allavons, va ser a Madrid lo dia dèsset, a Barcelona, lo dia divuit la sublevació i el dia dèneu, me penso que va ser a València. I va quedar a la història lo divuit de joliol se va estallar la guerra, pero van ser tres dies. Perqué jo, mon germà, lo dia que va haver la sublevació a Barcelona estava ell a Barcelona, que tenia un permís de Huesca,

"Això és lo que vaig vore a la guerra, que te ho dic jo, que domés voldria que no ne veiguésseu mai cap en la vida." Informant: Antonia Nolla. Edat: 74 anys"

i allavons va passar per Barcelona a vore a la tia Joaquina, que coneixíem natres, i se va trobar en la sublevació. I allavons pa poder vindre aquí a casa, pa vore-mos a natres, se va haver de vestir de paisà en roba del gendre perquè si 'essa sortit al carrer vestit de soldat li tiren enseguida los ganxos i l'essen fet seguir. Així que domés va tindre temps d'arribar aquí casa, com ja teníem la Guàrdia Civil al prat⁵ en busca d'ell. I mon germà pos no volia anar-hi, que tenia permís del capità i que ell no hi 'nava que tenia permís del capità. I mon pare, pos tenia engènit però tenia molt de coneiximent, perquè en tenia, pos mon pare:

- Vés, vés veigues qué volen, i si un cas pots tornar a baixar, pos tornes a baixar, i si, a un cas, no tornes a baixar, dices la clau a l'estanc, a això la tia Providència.

Va pujar aquí dalt, i se veu que al quartel de la Guàrdia Civil li van dir la demanda que hi havia del capità d'allí dalt de Huesca, a on arriba, i ja no va tornar a baixar. Va dir la clau aquí. I se va estallar la guerra i ja no el vam vore més, perquè la primera d'això que hi va haver de frente a Madrid mon germà estava a la primera línia de foc. I allí, pos van caure la gent igual que les mosques. I al final, lo...

Mos ho va dir después Raimundo del Mosso, que era de la mateixa quinta, i estava tamé allí. I allavons, al caure tots los que van caure, se veu que lo capità va dir:

- Xiquets, lo capità a la fuga, cada u que s'acampe com puga.

I un va parar dos pobles més avall, i l'atre..., pos conforme cada un.

A la batalla de l'Ebro van morir un munt de persones. L'atre germà estava tamé a n'esta d'això, pero claro, ell estava en una zona i natros en una atra, pos no ho sabíem que estava allí. Después, va estar ferit dos vegades.

Quan estava aquí a l'Ebro⁶, d'aquí se sentien les bombades. Se sentia tot un retrò, se sentia tutututum, tutututum, me'n recodo com se sentia lo retrò que es veu que fea les serres, se veu que va ser una batalla molt., va morir molta gent. Allí van matar uns a n'una part i l'atre a l'atra de l'Ebro.

Lluitaven los roijos, que eren los d'esquerres, mira, los socialistes, los comunistes, i los d'esquerres. I los de dreta, pos resulta que aquells eren, poseu ara aixintés, los d'Aznar - parquè com ho diuen així, pos així - i uns mataven als atres. Natres estàvem al prat, i me'n recodo que allavons van passar i estant allí corrien los moros cab a la finca i soldats cab a la mar, i se pensen que se'n van i arribaven a baix i se trobaven la mar, i els tocava recular. I allavons, pos baixen la tia Pilar i la Fasta, i diu:

- Ai, diuen que ja han entrat al poble!

Ja? Pos mô n'haviem d'anar per amunt, perquè diu que hi ha unes trinxeres allí dalt a l'Àngol. I allavontes quan vam pujar cab amunt, mon pare amanix lo carro i mô'n puigem, cab amunt. I allí a l'Àngol hi havia metralladores allí parades. I me'n recodo que allí al del marqués trobem soldats, i vaig vore camells, que no n'hai vist mai, domés al cine. I me'n recodo que un moro, dels que anaven en lo grupo aquell, se giren i a mon pare li diu:

- Cab al pueblo, cab al pueblo!

I mon pare diu:

⁵ Vd. Nota 4.

⁶ Per a l'explicació de l'hidrònim *Ebro*, amb –o final genuïna, vd. Coromines 1989: 203.

- Sí, sí.

I mô'n vam pujar cab amunt. I quan va estar al mando Franco, i par a tindre arròs i sucre, i tot això, donaven unes llibretes, i jo encara conservo les cinc, dins d'una capsa tinc les cinc llibretes.

Quan se va acabar la guerra, domés van matar als roijos que havien matat als de Franco que no havien fet cap mal, perquè mira, a sa güelo de ton pare tamé lo van matar los roijos, i a l'amo de la casa O'Connor, i a son pare de Ramoncito. Se'ls van emportar en un barco i los van matar. Mira si eren roguins. Los van matar perquè van tindre ganes de matar-los, sense més ni més. Això és lo que vaig vore a la guerra, que te ho dic jo, que domés voldria que no ne veiguésseu mai cap en la vida, perquè jo has da comptar que tenia deu anys, ara quants ne té la Rosa? Pos mira, la edat que té ella és quan se va estallar la guerra, i me'n recordo de tot lo que vaig vore com si fos la semana passada. I sempre hai dit que no ne voldria vore d'atra, més m'estimaria morirme, ja veus tu, de lo que vaig vore.

"I quan va estar al mando Franco, i par a tindre arròs i sucre, i tot això, donaven unes llibretes, i jo encara conservo les cinc, dins d'una capsa tinc les cinc llibretes. Informant: Antonia Nolla. Edat: 74 anys."

Vam patir de tot menos de gana, que de gana no ne vam passar-ne perquè a casa colliem pataques i teníem la sènia que colliem lo minjar. Pero resulta que no podia estar un tranquil, perquè com los que mataven los tenien ràbia a tots los de l'atra part, no se podia fer res, i quan no, te venien i te feien donar diners. Als que no eren del partit d'ells, te feien donar diners, ne hi havia que los anaven a buscar i después se'ls enduien i los mataven, o li portaven un refugiat, barbaritats d'estes. I resulta que ells no han fet mai res, i en Franco se va fer tot de coses mal fetes. Jo vaig combregar l'any antes de la guerra, perquè vaig fer la comunió al maig i la guerra se va escomençar al juliol. Van ser tres anys de guerra ans no se va acabar tot, pos així va ser, i jo si no 'essa combregat allavons 'essa combregat als catorze anys. A la guerra no se podia combregar perquè van tancar totes les iglésies i mataven als capellans, los roijos. Quan trencaven i assolaven la iglésia, los roijos, pos un dia, anàvem totes de colla, la Conxita la Felipa, la Maria la Xoca,... i anàvem lo menos tres o quatre de colla, que totes érem del mateix temps, i allí les portes aubertes i picant. I una diu:

- Xiques entrem, entrem a dins.

I mos veiem, a cop de pic i pala, allí picant. I vees allí pos un trosset d'un sant, i claro, pos... I después los roijos van fer un bando que la gent particular, del poble, portessa, si tenien sants a casa, que ho portessen tot, pa estrossar-ho. I ma mare me'n recordo que va portar los quadros, pero el Niño Jesús que tinc jo, del Cor de Jesús, lo va baixar al prat i el va amagar a dins la pallissa del corral, entre palles, paque no ho poguessen trobar per casa, perquè no va vullguer-lo portar o sinós ells, pos ho 'essen trencat tot.

I ara a dalt encara tinc allí un marc que era així tot doreijat, que no sé si estava la Sagrada Família o no sé qué hi havia allí. I ma mare pos los va portar l'estampa, no sé si aquella o una atra, per no dir no els porto res, los va portar allò; perquè haviem de portar tots los sants i santets perquè ells de sants i santets no ne volien. I damunt los roijos eren los mateixos del poble.

El treball

Informant: **Sònia Tomàs Bertomeu**
(Deltebre)

Edat: 50 anys

M'agrada explicar com era la faena de plantar perquè és part de la nostra cultura, de les nostres rails⁷ i perquè els jóvens entenguen com vam treballar per tirar avant i fer poble. En acabar l'esmorzar mos ficàvem dins l'arrossar, l'aigua i el fang mos arribaven als ginolls i el tallador, que era l'home que controlava la colla, mesurava les passes que tocaven per la gent que érem, solia ser una passa i mitja d'ample per persona; mos posàvem l'un al costat de l'atre en la garba del planter a la mà; lo primer de sortir sempre era el tallador, que anava uns dos metres o més davant de la colla, és a dir, darrere de la gent, ja que es plantava a recules; d'esta manera guardava sempre la mateixa distància. Par a tallar recte, lo tallador prenia com a referència un punt concret i distanciat, que podia ser un arbre, la muntanya o una caseta de camp, lo que era bo debò, per llerga que fos la sort, arribava al cap sense torçar-se; d'esta manera la colla no patia i sempre portava el mateix ritme; una vegada col·locats, agafàvem una presa de planter en la mà esquerra, en lo colze aguantàvem la garba damunt del ginoll, la mà esquerra li donava quatre o cinc brinques de planter a la mà dreta, que les anava estacant al fang a pota de gall; tot això de pressa, acotxats, estacats i a recules [...] era una faena molt dura.

"M'agrada explicar com era la faena de plantar perquè és part de la nostra cultura, de les nostres rails i perquè els jóvens entenguen com vam treballar per tirar avant i fer poble. Informant: Sònia Tomàs Bertomeu (Deltebre). Edat: 50 anys".

Informant: **Carme Reverté Vidal**
(Poblenou del Delta)

Edat: 76 anys

D'allí a 'nt estàvem allavons vam passar aquí, a n'esta zona que això tot estava perdut, i això eren tores —tores que diem—, tores de terra, arena, i jo la parcel·la la tinc ans d'arribar a les salines estes d'aquí baix. I allí, pos ja la vam agarrar-la, així erma, perduda mos van donar un tros cada u, una parcel·la, veiga, i allí pos lo meu home se n'anava, ans d'anar al treball i jo pos allavons en uns ganxos, que diem, una forca, la fea a munts par a fer la terra que tinc allà baix. I allavons li posàvem mistos, i allavons agarràvem i ho arrabassàvem i a 'nt era un clot ho tapàvem, si allà era una lloma la rebaixàvem i la ficàvem al clot. I allavons mos va tocar un desaigüe gran, un canal i allò me ho vaig colgar tot jo, tet soleta, cabassades de terra al cap i allí. I tinia jo, allavons, tinia lo xiquet, que la xiqueta —tu diràs: 'quina cosa!—, als vint anys me vaig casar, i als vint-i-u vaig ser mare, quan va tindre cinc anys se me va morir. I tinia el noi, i el noi me l'enduia detràs de mi, que era xocotet, en un caixó, detràs de mi arreballant i traient terra, i anant a pescar pa minjar, tot coses així...

La terra mò la va donar un comandant, la marítima. En cabat ja van vindre los enginers⁸.

7 En aquest text hem restituit, quan ha calgut, les formes originals del català de Deltebre; les quals en algunes ocasions han estat hipercorregides en l'original que hem consultat. És paradigmàtic el cas d'aquesta paraula: **rails**, la qual en boca de molts, precisament en voler mantindre les **rails** empen exclusivament la paraula **arrels**, la qual cosa fa que, a poc a poc, desaparega el mot **rails** —paraula catalana derivada del llatí RADIX, de la qual en deriva **arrel**.

8 BUJ ALFARA (2001).

Informant: **Susana Antolí Tello (Beseit)**

De totes les obligacions de la nostra rutina diària, la que més m'agradava era donar de menjar a les gallines. Les teníem a l'esgorfa i els ficàem panís, pa sec i civada, una caldereta de patates i segó, servit en cassoles i plats vells penjats dels barrons en cordells, per a què no s'aclocaren a dins. Replegàvem los ous, i a vegades les marejàvem una mica fent-les córrer i cacarejar com a boges i ficant d'enterivolta tot lo galliner; després no hi havia manera d'acotolar-les.

També anàvem a llavar al riu de les Basses en lo sabó, fet a base de greixos d'animals, que n'atres mateixes preparàvem. L'obra, plats, tasses, cassoles i ribells los escuràvem en cendra, o sauló, de manera que tot tenie algun profit, i mentre les netejàvem, ficàvem a eixugar la colada damunt de les pedres calentes [...]

Cosíem, apedaçàvem i sorciem, i després allisàvem les nostres robes en una planxa del temps del safrà heretada de la nostra rebisiaia, era molt pesada i havíem d'esperar molt a que s'escofara damunt de les brases; però tant se mos en donava, mos pensàvem ser més que la cuca-fera i mos agradava lluir sense arrugues aquells vestits i faldetes, les de la iaia, tan llargues que netejaven los carrers com si fossen graneres.

Quan acabava la setmana tocava "fer dissabte". Allavons netejàvem tota la casa i traíem los madalaps a ventilar ¡Quina murga mos donaven! A totes les cases era costum, així que no hi havia finestra ni balcó a on no es pogués escoltar a les dones cantant i espolsant estos madalaps, coixins i cobertores. I era faena nostra també anar a llançar la brossa al Càrcol, encara que per aquell temps se'n feia poca perquè lo que no es minjaven les gallines o el gorrino ho aviàvem al foc. Agranàvem i fregàvem a ginollons, i la casa la teníem sempre neta com una patena.

Una vegada a l'any pintàvem tota la casa per a què marxara l'olor de romàtic, això era faena de dones, les escales, les alcoves i el menjador es pintaven en calç, los barrons de blavet i la cuina del color de l'aliacrà⁹.

Informant: **Susana Antolí Tello (Beseit)**

A Beseit hi havia per aquell temps set fàbriques de paper. I en van existir dos més en atres temps; en una d'elles, lo general carlista Cabrera hi va ficar una impremta per fer propaganda, posteriorment va ser cremada. Allí hi va treballar una rebisiaia meua anys després. Per lo que pareix, van triar lo nostre poble per a la fabricació de paper per la transparència i duresa de les aigües del Matarranya, riques en carbonats i calç; i hi ha constància de que ja al segle XVIII Beseit era famós per la producció de paper d'alta qualitat. Se die que una d'eixes fàbriques, la de Teraganya, havia sigut un dels primers molins paperers d'Espanya.

Estes indústries produïen paper de barba per a escriure, però també paper d'estrassa i cartolines, i una d'elles produïe el cartó en què es fabricaven los primers naips del país, los de la casa Heraclio Fournier; també es manufacturava el paper base de lo que seria el paper moneda, que era transportat en burros pels arriars a través de la comarca.

"Mos pensàvem ser més que la cuca-fera i mos agradava lluir sense arrugues aquells vestits i faldetes, les de la iaia, tan llargues que netejaven los carrers com si fossen graneres" Informant: *Susana Antolí Tello (Beseit)*

9 ANTOLÍ TELLO (2005).

A part de la ja mencionada de Teraganya, produïen paper la de Morató, la de Solfa, la de Cristóbal, la del Batà, la del Pontnou i la pintada de l'embassament...

Encara que molts ho ignoren, allavons lo paper es fee en robes velles de cotó. En primer lloc de la cadena es trobave la sala de les "espolsadores", que s'encarregaven de revisar les peces de roba, transformant-la pràcticament en pols. Una vegada esmicolada la roba, es mesclava amb aigua i clor en unes grans piles, on fermentava i es blanquejava lo que seria ja la pasta del paper.

Seguidament, se utilitzaven los "moles" que donarien forma als "fulls", que es passaven per la premsa, labor de la que s'encarregaven los hòmens, perquè requeria molta força. El paper es quedava uns dies en la premsa, fins adquirir el grossor precís.

Després les papeleres se carregaven al muscle un feix d'estos "fulls" i els pujaven fins a l'estenedor, a on los estenien perquè s'eixugaren.

Segons quin paper s'havia de satinar, per a n'això es preparava la "carnassa": es ficaven a bullir restes de pells de conill, corder i altres despulles d'animals, i en esta operació se conseguia una cola on la satinadora donaria l'acabat final. Seguidament, se tornaven a estendre, i després se revisaven, se comptaven i ja estaven amanides per a ser comercialitzades.

A n'estes indústries hi treballaven gran part de les dones d'una edat d'entre els catorze i els coranta-cinc anys, això suposava més de cent dones comptant també les que acudien des dels masos i d'altres pobles. Les fàbriques estaven en funcionament les vint-i-quatre hores del dia, però sol los hòmens tenien torns de nit, i encara que en elles treballaren moltes dones, tampoc ere menut el número d'hòmens que es guanyaven allí el jornal.

Les labors del camp i el servei domèstic eren també altres ocupacions femenines importants en aquell temps; algunes dones cosien o brodaven per encàrrec i, en fi, per aquells temps sempre hi havia alguna cosa en la que poder treballar [...]

Ara no hi ha treball per a les dones, algunes de les fàbriques s'han convertit en restaurants, una altra en una galeria d'art.

Los temps canvien. Lo futur és lo turisme, li dic a la iaia.

I què hi hem de fer! Que sigue lo que ha de ser! me conteste ella.

"Segons quin paper s'havia de satinar, per a n'això es preparava la "carnassa": es ficaven a bullir restes de pells de conill, corder i altres despulles d'animals.
Informant: Susana Antolí Tello (Beseit)"

La festa

Informant: **Pasquala** Portolés Burgués
 (la Portellada)¹⁰

Edat: 77 anys

«Los hòmens del Mas de Barberans no porten tots los diners a casa»

Al Mas de Barberans hi havia molta pobresa. Eren apocats i només tenien oliveres i no tenien atre i allí tota la misèria. I un camí va vindre lo capellà, un capellà de Tortosa i va dir:

- *Per qué esteu aquí tan agobiats? Hi ha que espavilâ-tos!*

- *Oh, i qué ham de fer?*

- *Traure les olives i crompar arròs, crompar més coses que aquí no teniu, diu, i hasta inclús podrieu crompar un bovet o dos a cada casa*

¹⁰ Els contes que vénen a continuació «Carlos i Meliton», «Uns americans fan turisme» i «Quevedo i el coronel» també han estat contats per la Sra. Pasquala Portolés Burgués.

i recriâ-tô'ls, después los aniríeu a vendre a Tortosa i així aniríeu prosperant.

Diu:

- Pos sí que ho farem.

Conque van i s'animen i van guanyar perretes i van crompar dos o tres bous cada casa. I allò va anar augmentant. En ves de dos, quatre; en ves de quatre, sis. I allò anave en pujància. Conque al cap de que allò anae per avant i tot anae bé, les dones van opinar que els hòmens no els portaven tots los diners a casa. Diu:

- Pos açò, com pot ser. A qui mos ham de queixar? Si ho diem als hòmens, pos mos pegaran alguna palissa o jo qué em sé el que passarà. Sas qué?, que li ho podríem dir al sinyor viqueri.

Conque totes d'aquíerdo, diu:

- Pos sí.

Puige el sinyor viqueri i diu:

- Escolto, mos pareix que mos enganyen los hòmens, que no mos porten tots los diners que correspon per als bous que venen.

I, diu:

- Bueno, pos ja parlaré jo en ells.

Conque parle en tots aquells hòmens i diu:

- Escolteu, les dones s'han donat compte que no els puigeu tots los diners que correspon als bous que veneu, diu. Serà que aneu a veure les dones de la Costa? (perque la Costa ere la casa que estaen les dones públiques).

Diu:

- Bueno, pero no res...

Diu:

- No home, no, res, en eixa casa no hi podeu anar, porque si aneu allí, eixes dones tos cagaran a vatre, vatre cagareu a les vostres dones i les vostres dones me cagaran a mi i entonces jo em cagaré hasta en la mare que tos va parir.

«Carlos i Meliton»

Eren dos amics: Carlos i Meliton el mentiroso, i un dia Carlos li va dir a Militon:

- Militon, vols vindre a l'hort en mi, esta tarde?

Diu:

-Sí home.

I van arribar i Carlos li va dir:

- Mira Militon, quin hort de cols més majes!

I ell diu:

- Va, són majes pero, va, n'hai vist de més grans, diu, perquè en vaig veure una que ere com la casa del cura.

Diu:

- Home, això no pot ser!

Diu:

- Sí, sí igual que la casa del cura!

Diu:

- Ah, pos sí que deu poder ser perquè jo vaig veure una olla gran com la iglésia i el campanal.

Diu:

- Home, Carlos, això no pot ser!

Diu:

- Pa qué servirie tan gran olla?

Diu:

"Escolteu, les dones s'han donat compte que no els puigeu tots los diners que correspon als bous que veneu, diu. Serà que aneu a veure les dones de la Costa?. Informant: Pasquala Portolés Burgués (la Portellada). Edat: 77 anys"

- *Pos pa coure la teua col!*
I entonces Milton se va ruborizar i va dir que no mentirie més.

«Uns americans fan turisme»

Van vindre uns americans aquí a Espanya i es van buscar un guia per a que els acompanyare per a veure tot lo més majo. I arriben a un puesto i dien:

- *¡Oh, esto qué bonito! ¿Y cuánto cuesta hacer esto?*

I els espanyols li dien lo que els pareixie:

- *Deu anys.*
- *Ah, pues en América eso sólo cuesta cuatro.*

Passaen a un atre monument, a un atre edifici, a una atra catedral, així:

- *¿Cuánto cuesta esto?*

- Dos años.

- *Ah, en América dos meses.*

I així cantidat de coses que van veure. I un camí a l'entrar a una catedral, van

veure a un costat un edifici molt majo i va dir:

- *Y esto aquí a España...? ¡Qué bonito! ¿Cuánto cuesta construirlo?*

Diu:

- *A lo mejor doce o quince años, yo qué sé...*

Dice:

- *Pues allá, con cinco o seis estaría hecho.*

Se n'entren a la catedral, miren la catedral.

- *¡Y qué bonito! ¡Qué bonito! ¡Qué bonito!*

I anar a preguntant lo que costae de fer. Vet aquí que per un costat, a la que entraen, van veure l'edifici, pero a l'atre costat no se'ls va ocurrir mirar. I a la que van eixir, miren a l'atre costat:

- *¡Oh, qué hermosura!*

Dice:

- *¿Y cuánto cuesta aquí a España, hacer eso?*

Dice:

- *Pues, poco tiempo, porque adentro hemos estao poco rato y cuando hemos entrado no l'hemos visto, señal que no estaba hecho. Así que el tiempo de entrar y salir. Van callar i no van preguntar res més.*

«Quevedo i el coronel»

Quevedo l'anaen a buscar sempre que hi havié algun apuro d'explicar de cuidao en algú. Hi havié un coronel que tenie un cavall. Allí a un quartel, estaen tots los soldats i el coronel tenie un cavall, que se'ls estimave molt, i aquell cavall se va posar dolent i el coronel los va dir:

- *Lo cavall està mort, lo cavall està malalt. En castellà: El caballo está enfermo y el primero que me dirá que mi caballo está muerto tiene pena a la vida.*

Con que els soldats se van quedar tots esparverats. Diu:

- *Pos a un o atre tocarà.*

Con que sí, sí, va vindre el moment de que se va morir i entonces diu:

- *Bueno a ver qui li dirà al coronel que s'ha mort lo cavall. Dingú li volie dir. Pero així no podie passar, un o atre la hi havié de dir.*

Diu:

"- ¿Y cuánto cuesta aquí a España, hacer eso?

Dice:

- *Pues, poco tiempo, porque adentro hemos estao poco rato y cuando hemos entrado no l'hemos visto, señal que no estaba hecho. Así que el tiempo de entrar y salir. Van callar i no van preguntar res més. Pasquala Portolés Burgués (la Portellada). Edat: 77 anys".*
-

- *Per qué no anem a buscar Quevedo? A ver si Quevedo és capaç de dir-lo-hi.*

Con que sí, sí van anar a buscar Quevedo i diu:

- *A ver si li volie dir al coronel que lo cavall estae mort.*

Dice:

- *Sí, sí yo le diré al coronel que el caballo está muerto.*

Con que se'n va allí i li diu:

- *Coronel, dice, allá bajo está largo su caballo, yo no sé qué le pasa, le entran moscas por la boca y le salen por el rabo.*

- *Así, qué quiere decir: ¿qué está muerto mi caballo?*

Dice:

- *Sí, mi coronel, y usted es el que tiene pena a la vida, que usted ha sido el primero en nombrarlo.*

Així que com ell va dir «que está muerto» i ell havie dit que el primer que li nomenare que estae mort, tindrie pena a la vida, per això Quevedo li va dir que per a n'ell ere.

Informant: **Manolita Vives Fabra**
(Ulldecona)¹¹

Edat: 70 anys

«Lo llopet i la raboseta»

Lo llopet i la raboseta anaven pel camp passejant les vinyes, i tenien molta gana. De quan en quan feien:

- *Cacaunín granet, cacaunín granet!*

I casi no trobaven res, i:

- *Oi quina gana!*

Quina gana tenia, i tornaven a dir:

- *Cacaunín granet, cacaunín granet!, oi no trobem res!*

En això passen per un lloc i al llop li donen un formatge. La rabosa com tenia molta gana dia:

- *Oi!, ell té un formatge, i jo, en la gana que tinc no el podré tastar, pos este formatge me l'hai da minjar jo. I li diu al llop:*

- *Escolta, llopet, de quin poble eres?*

I el llopet contesta:

- *D'Albocàsser...(obrint molt la boca)*

Li cau lo formatge i l'arreplega la raboseta. Lo llopet molt enfadat perquè s'havia quedat sense formatge, va pensar fer-li la mateixa pregunta a la raboseta i així tornar a arreplegar el formatge, i li diu:

- *I tu, raboseta, d'a on ets?*

I la raboseta, apretant molt les dents va contestar:

- *De Tírig.*

I així la raboseta es va quedar en lo formatge i el pobre llopet no el va poder tastar.

Informant: **Càndida Rosa Itarte Lon**
(Ulldecona)¹²

Edat: 90 anys

«La gallineta que li va caure el món a la cresta»

Hi havia una vegada una gallina que va sortir a passejar, i en això que li cau una pedreta al cap. I comença a cridar:

- *Fugiri gall, que el món està en terra!*

¹¹ Apareix recollit a Minguet (2006).

¹² L'hi contava sa mare Càndida Lon (3-IX-1886), apareix recollit a Minguet (2006).

"- Escolta, llopet, de quin poble eres?

I el llopet contesta:

- *D'Albocàsser...(obrint molt la boca)*

Li cau lo formatge i l'arreplega la raboseta.

Informant: Manolita Vives Fabra (Ulldecona) Edat: 70 anys"

"I tots correndos...troben un bou.

- *Fugiri bou, que el món està en terra!*
- *Qui te ho ha dit, fugiri burro?*
- *A mi, fugiri gos.*
- *I a tu, fugiri gos?*
- *A mi, fugiri gat.*
- *I a tu, fugiri gat?*
- *A mi, fugiri gall.*

Càndida Rosa Itarte Lon (Ulldecona). Edat: 90 anys".

- *Qui te ho ha dit, fugiri gallina?*
- *A mi, que m'ha caigut la cristal·lina.*
- I tots correndos... troben un gat.*
- *Fugiri gat, que el món està en terra!*
- *Qui te ho ha dit, fugiri gall?*
- *A mi, fugiri gallina.*
- *I a tu, fugiri gallina?*
- *A mi, que m'ha caigut la cristal·lina.*
- I tots correndos...troben un gos.*
- *Fugiri gos, que el món està en terra!*
- *Qui te ho ha dit, fugiri gat?*
- *A mi, fugiri gall.*
- *I a tu, fugiri gall?*
- *A mi, fugiri gallina.*
- *I a tu, fugiri gallina?*
- *A mi que m'ha caigut la cristal·lina.*
- I tots correndos troben un burro.*
- *Fugiri burro, que el món està en terra!*
- *Qui te ho ha dit, fugiri gos?*
- *A mi, fugiri gat.*
- *I a tu, fugiri gat?*
- *A mi, fugiri gall.*
- *I a tu, fugiri gall?*
- *A mi, fugiri gallina.*
- *I a tu, fugiri gallina?*
- *A mi, que m'ha caigut la cristal·lina.*
- I tots correndos...troben un bou.*
- *Fugiri bou, que el món està en terra!*
- *Qui te ho ha dit, fugiri burro?*
- *A mi, fugiri gos.*
- *I a tu, fugiri gos?*
- *A mi, fugiri gat.*
- *I a tu, fugiri gat?*
- *A mi, fugiri gall.*
- *I a tu, fugiri gall?*
- *A mi, fugiri gallina.*
- *I a tu, fugiri gallina?*
- *A mi, que m'ha caigut la cristal·lina.*
- I se van dient animals i animals...*

Cloenda

El repertori

Els setze etonotextos seleccionats -sis de la guerra, quatre del treball i sis de la festa- constitueixen una breu mostra exemplificativa de dotze veus femenines, repartides entre Alcanar, les Cases, Beseit, Deltebre, Poblenou, la Portellada i Ulldecona.

En el primer apartat, «La guerra», hem seguit diversos periples a causa de les circumstàncies bèl·liques: Alcanar - Madrid - Vallecas - Alcanar; les Cases, gana, aviació, soldats; gana, temor, assassinats; republicans, exili, Badalona, guàrdia civil; rojos, nacionals, Girona, Ripoll, Flix, la Fatarella, serra de Cavalls; bàndols, familiars, moros, batalla de l'Ebro, Franco, assassinats, extorsions, capellans, espolis, esglésies...

En l'apartat segon, «El treball», recollim alguns testimonis referents al treball agrícola, domèstic i industrial. Relatiu a l'agrícola se'ns explica la duresa de la faena de plantar l'arròs; l'arrebassar, el cultiu en terrenys salabrosos, tasques que es feien alhora amb la criança dels fills. En les faenes domèstiques destaquen l'endregar la casa amb el típic «fer dissabte» en què es tombava la casa cul per amunt per a després tornar-ho tot a l'orde i la netedat. Activitat que culminava després d'una intensa setmana en què es rentava a mà, al riu, es feia el sabó, es donava de menjar als animals, es cosia, s'apedaçava, se sorcia, se planxava... Quant al treball industrial, hi havia dones, des dels 14 anys, empleades en fàbriques de paper les quals, a banda de les activitats domèstiques quotidianes, amb la seua jornada laboral paral·lela aportaven un altre jornal a casa.

El tercer apartat l'hem representat amb diferent tipologia referida al conte: de contagis, de mentiders, de grups de persones (estrangers), d'enginy, d'animals, i encadenat. En el primer i el penúltim els escenaris de les històries s'ubiquen en punts d'aquestes comarques o de les veïnes: Mas de Barberans, Tortosa, Tírig, Albocàsser. També hi ha una referència a aquelles històries en què sempre apareixia l'element forà com a heroi, o senzillament més espavilat, aplicat de vegades als francesos o americans, sobretot, però que finalment no reeixia davant l'element autòcton. Així mateix hi ha ocasió per a posar en evidència aquells que es desvien de la veritat corresponent-los amb la mateixa estratègia que ells han emprat amb altri. I, no deixa de sorprendre'ns, el protagonisme de Francisco de Quevedo y Villegas, com a part de l'imaginari de la Portellada, desconexim per quins camins de la paraula va arribar aquest personatge a la boca de la nostra informant i com s'erigix en el representant dels contes d'enginy del nostre repertori. Cal notar en aquest apartat com s'apunten unes pinzellades sociolingüístiques quan alguns personatges, donada la seua procedència forana, no empren la nostra llengua. Alguns, com Quevedo, parlaven naturalment en castellà, i alguns altres de manera ja no tan natural, i amb aquella tendència de substitució i infravaloració a què assistim del català, en ser estrangers parlen i se'ls parla en castellà.

Finalment hi ha un bon exercici fonètic, en pronunciar Tírig l'obertura bucal és mínima, cosa del tot impossible amb el topònim Albocàsser. I un bon exercici mnemotècnic per a ensinistrar la nostra capacitat d'atenció i retentiva: *fugiri gallina, fugiri gall, fugiri gat...*

Les veus

Tot i el handicap sempitern que ha allunyat la dona dels llocs amb preponderància, no es pot dir que en l'actualitat no notem uns certs avanços o entrelluquem una certa sensibilització social cap a aquella. Malgrat els esforços d'uns i altres, la valoració global considerem que encara es troba a les beceroles de la normalitat i reconeixement cap als milions de dones que habiten el planeta.

Dit això, dels molts exemples que han silenciats les veus femenines, en mostrem un relatiu a la filologia i al mètode de recerca directa amb informants; ja que ha estat la metodologia que ens ha servit a l'hora de compilar els etnotextos. Encara, entrat el noucents, en les enquestes dialectològiques hi havia investigadors que no consideraven la dona com a bona informant i preferien l'home com a subjecte més idoni, per tal com a aquest hom li atribuïa un coneixement més ampli

"Alguns, com Quevedo, parlaven naturalment en castellà, i alguns altres de manera ja no tan natural, i amb aquella tendència de substitució i infravaloració a què assistim del català, en ser estrangers parlen i se'ls parla en castellà".

de la realitat i es desestimava la informació que pogués aportar la dona, encasellada en l'exclusivitat excloent del doble monopoli d'encarregada de les faenes domèstiques i mare. Monopoli, per altra banda, força distorsionat ja que en nombroses ocasions s'ampliava també, en el medi rural, a responsabilitats en les faenes agrícoles. Més avant es van obviar aquests prejudicis i la comunitat científica va tendir a ser més objectiva adonant-se que no poques vegades a més de representar la *veu* idònia per a la majoria de les respostes del qüestionari, resultava una informant ben informada ja que, en molts de casos, *controlava* més món domèstic, amb tots les ramificacions possibles, que el marit o els hòmens de la casa.

També reforcen aquesta impressió les paraules de Susana Antolí Tello en la presentació de *Memòries d'un altre segle. Vivències d'Angelina Bel Mateu*: «Les dones vivien intensament los canvis que es donaven a la nostra comarca [es referix al Matarranya]. Mentre los seus hòmens, pares, etc. lluitaven per defensar los seus ideals, elles portaven endavant els fills, atenien la casa, treballaven les terres, cuidaven els dolents, i desconsolades... consolaven.».

"Mientras los seus hòmens, pares, etc. lluitaven per defensar los seus ideals, elles portaven endavant els fills, atenien la casa, treballaven les terres, cuidaven els dolents, i desconsolades... consolaven".

Així, Joan Veny (1986: 95) en *Introducció a la dialectologia catalana* en l'apartat dedicat al sexe dels informants diu «Respecte al sexe, són útils els representants masculins i els femenins. Per a qüestionaris de caràcter general, pot contestar un home o una dona. Si es tracta d'un qüestionari llarg i especialitzat, predominantment agrícola, hom donarà prioritat a l'home, que coneix a fons aquestes feines; tanmateix, esferes semàntiques com la indumentària, les festes religioses, la cuina, etc., són ben ateses per subjectes femenins». Tot i això la nostra experiència en la recerca i enregistrament dels testimonis dels informants ens aparta un xic de l'afirmació «l'home, que coneix a fons aquestes feines», ja que hem tengut la sort de trobar unes magnífiques informants amb una facilitat de paraula i coneixement del medi extraordinari. Això sí, amb poca instrucció acadèmica però amb molt sagacitat.

El segon aspecte que ens interessa destacar de l'apartat «Sexe dels informants» de l'esmentada obra és l'observació que fa Veny en referir que en determinades investigacions la dona protagonitza un canvi lingüístic en curs cap a determinats fenòmens lingüístics i n'aporta exemples de canvis fonètics¹³ en boca de la informant i, contràriament, l'informant es manté més refractari al canvi, amb la qual cosa pareix ser que la dona afavorix el canvi lingüístic, ara intralingüístic ara exolingüístic, i l'home enfront del mateix fenomen és més conservador. Tot i que no és directament l'objecte d'estudi d'aquests papers sí que fa temps que reflexionem sobre aquest tema i ens preguntem si un factor condicionant de l'endodiglossia que patim, en els nostres parlars, no serà també una conseqüència de la *veu magistral* femenina que ressona majoritàriament per les aules d'escoles i instituts. Volem dir amb això, per exemple, si a la desaparició de la *palometa* a favor de la *papallona*; de la *rabosa*, a favor de la *guineu*; de la *coa*, a favor de la *cua*, etc., etc., hi tindrà a veure també aquesta espenta que fa la dona per innovar i imitar models imaginàriament més prestigiats. Aquí només ho referim com una reflexió feta en *veu* alta, ja sabem que hi conflueixen més factors i ho tenim estudiat¹⁴, no és del nostre interès fer una aportació simplista d'un estat de coses que considerem, sens dubte, complex.

¹³ VENY, 1986: 95, 96.

¹⁴ BUJ ALFARA, 1999: 37-46, 2004: 17-39.

Només una prospecció en el col·lectiu d'ensenyants ens confirmaria o denegaria l'esmentada intuïció.

Les nostres protagonistes s'arregleren més amb el perfil del penúltim paràgraf i, pel que respecta al que anunciem a l'immediatament anterior, la transmissió de determinats aspectes culturals es veurà alterada, si més no en la forma, quan les informants, espentejades cap a la novetat, abandonen les formes lingüístiques habituals per d'altres d'exògenes, ja siguen d'una altra varietat dialectal ja siguen d'una altra llengua.

Ara, però, les veus del nostre repertori sense cap enlluernament pels *mass media* i amb una instrucció precària han aconseguit, modestament, situar-nos i revivre uns moments i experiències que estan a tocar en les nostres famílies i en el nostre medi i que, per tant, formen part de nosaltres.

BIBLIOGRAFIA

ANTOLÍ TELLO, Susana (2005), *Memòries d'un altre segle. Vivències d'Angelina Bel Mateu*, Calaceit, Centro de Estudios Bajoaragoneses i Associació Cultural del Matarranya.

BUJ ALFARA, Àngela (1999), «Llenguatge discriminatori i canvi lingüístic», dins T. Marí (comp.) en *Ús de llenguatges no discriminatoris*, Alzira, Federació d'Ensenyament de CCOO del País Valencià & l'Ullal Edicions, p. 37-46.

__(2000), *Davall de la figuera. Històries de la tia Pasquala*, Calaceit, Penya Rostoll i Associació Cultural del Matarranya.

__(2001), *Lèxic del Montsià. Estudi geolingüístic I*, Tortosa, Consell Comarcal del Montsià.

__(2004), «Perfil semàntic en diversos significants. Montsià», beCEroLes I, Tortosa, Centre d'Estudis Lingüístics i Literaris de les comarques centrals dels PPCC (CEL), p. 17-39.

__(2005), *Etnotextos i memòria històrica: Alcanar (1936-1939)*, Calaceit, Ajuntament d'Alcanar.

COROMINES, Joan (1989), *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor.

MINGUET ITARTE, M. Joana (2006) *Hi havia una vegada*, Ulldecona, ed. M. Joana Minguet Itarte.

MONTOYA, Brauli (1992), «¿El sexe masculí és lingüísticament conservador?», Escola Catalana, núm. 293, p. 19-21.

TOMÀS, Sònia (2006), *El delta de les dones*, Reus, Cincorres Club.

VENY, Joan (1986), *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.